УДК 811.161.2'367.332.2

СПІЛЬНІ ОЗНАКИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА АПЕЛЯЦІЇ

ВІТРУК Н. Л., кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м.Чернівці)

У статті здійснено спробу з'ясувати спільні між підметовими реченнями репрезентації та апеляції ознаки. Проведено різноаспектне порівняння двох різновидів односкладних іменних речень та виявлено низку тих особливостей, які притаманні кожному синтаксичному типу. Чітко визначено формально-граматичну вираженість зазначених синтаксичних одиниць, контекстуальну обумовленість, синкретичність змісту та поліфункційність. Окреслено не тільки подібні ознаки та властивості, які зближують речення репрезентації та апеляції, а й навіть тотожні.

Ключові слова: *типи речень, односкладні іменні речення, підметові грамеми, односкладні речення репрезентації, односкладні речення апеляції*

Тривалі дискусії мовознавців над визначенням синтаксичного статусу вокативних речень чи так званих речень-звертань пов'язані з їх формальною представленістю, схожою до номінативних. Відомо також, що деякі науковці (О. Руднєв [6 с. 52], М. Каранська [3, с. 132–133] та ін.) пропонували виокремлювати ці конструкції як один з різновидів номінативних (спонукальний). Окремі мовознавці, зокрема І. Кучеренко [4, с. 122–123], І. Вихованець [2, с. 100], М. Скаб [7, с. 179–180], а також російська дослідниця В. Бабайцева [1, с. 462] кваліфікують вокативні конструкції не тільки як односкладні, а й наголошують на їхній членованості. Очевидно, вчені виявляли чимало спільних, подекуди й однакових, ознак між підметовими реченнями репрезентації та апеляції на формально-граматичному (морфологічному, синтаксичному) та функційно-семантичному (лексичному, стилістичному) мовних ярусах, що й спонукало учених до такого висновку.

Мета нашого дослідження – визначити спільні ознаки односкладних речень репрезентації та апеляції. Поставлена мета передбачає реалізацію таких завдань: 1) розглянути іменні речення в різних аспектах; 2) виявити та узагальнити спільні для обох типів речень особливості.

Насправді схожостей між обома різновидами підметових речень чимало, однак цей факт, на нашу думку, вказує насамперед на належність цих конструкцій до одного граматичного класу – іменних односкладних одиниць, завдання і комунікативні функції яких не є настільки подібними, щоб розглядати їх у межах одного типу (як номінативні), і не настільки різними, щоб виокремлювати як граматично неоднотипні речення (поза рамками односкладного іменного класу).

© Н. Л. Вітрук, 2015

Порівняльна характеристика особливостей речень репрезентації та апеляції дає змогу виокремити такі спільні ознаки:

І. Обидва типи в сучасній українській літературній мові є різновидами односкладних іменних речень, головні члени яких вжиті у прямих відмінках іменника (його функціонального еквівалента) – називному та кличному і виконують функцію, співвідносну з функцією підмета.

ІІ. За свідченнями мовознавців, підметові конструкції успадковані праслов'янською мовою з індоєвропейської, вони існували з найдавніших часів, „у т. ч. й тоді, – стверджує О. Мельничук, – коли імена не розрізнялись за відмінками" [5, с. 162–163].

ІІІ. Структурно речення репрезентації та апеляції дуже схожі. Кожному різновиду притаманний фактично однаковий склад структурних компонентів: недиференційований головний член речення, означення (узгоджені / неузгоджені), додатки, обставини, частки та вигуки, певне поєднання яких утворює відповідну граматичну одиницю. Загалом структурні елементи виражені іменними частинами мови, їх відмінковими чи прийменниково-відмінковими формами. Тотожними у використанні в підметових реченнях є ряд прислівників (місця, часу та міри і ступеня), часток та вигуків (підсилювально-емоційних, окремих спонукальних).

Для порівняння пропонуємо розглянути таблицю структурних моделей та їх комунікативних варіантів з однотипними компонентами формально схожих підметових речень репрезентації та апеляції.

Таблиця 1.

Структурні моделі

Типи речень	Речення репрезентації	Речення апеляції
1) однослівні речення	N_1 – Праця!; Adj_1 – Письменні!; $Pron_3$ – Вони!; Num cardinale$_1$ – Два.Три; Part I_1 – Острижена	N_7 – Хлопче!; Adj_7 – Дорогі!; $Pron_2$ – Гей, ти!; Num ordinalia $_7$ – Двадцятий!;
2) речення з узгодженими / неузгодженими означеннями	Adj N_1 – *Сухе літо*; N_1 Adj – *Люди тридцятих років*; Pron N_1 – *Наша дочка*; N_1 Pron – *Господиня моя*; Num ordinalia N_1 – *Перше слово*; N_1 N_2 – *Велич імперії*; N_1 N_6 – *Ріки в тумані*; Part I N_1 – *Благословенні краї*; N_1 Part I – *Невільник,*	Adj N_7 – *Праведнії зорі!*; N_7 Adj – *Царю поганий!*; Adj N_7 Adj (+Adj, …) – *Мій краю, прекрасний, розкішний, багатий*; Pron N_7 – *Мій народе!*; N_7 Pron – *Життя моє!*; N_7 Num ordinalia – *Віршу перший!*; N_7 N_2 – *О світе убивць!*; N_7 N_5 – *Дорого під яворами!* N_7 N_6 – *Голубко моя у розколинах скелі!*; Part I N_7 – *Скошена травиченько*;

	прикутий до галерної лави N_1 Inf – *О, наука жити!*	N_7 Part I – *Доле наречена!*
3) речення з додатками	N_1 N_2 – *Володар дум і сердець*; N_1 N_3 – *Кінець животінню*;	N_7 N_2; N_2 N_7 – *Творче зла! Правди гонителю жестокий!*;
4) речення з обставинами	N_1 N_5; N_1 N_5 – *Молода трава під ногами*; *А за Дніпром села*; N_6 N_1; N_1 N_6 – *І той у небі зморений лелека, і те, гніздо лелече на стовпі*; N_1 Adv – *Завірюха надворі*; Adv N_1 – *Навкруж пустка*.	N_7 N_6 – *Вчителько моя на Вкраїні милій!*; Adv N_7 – *Вічно любима дружино!*

Як бачимо, структурні моделі речень репрезентації та апеляції мають багато спільних ознак:

– однослівні речення можуть бути виражені в обох випадках іменниками, прикметниками, займенниковими іменниками, числівниками;

– види означень теж збігаються : за типом зв'язку – узгоджені / неузгоджені, за кількістю – одне, два або декілька, за формою вираження – виражені прикметниками, займенниковими прикметниками (*мій, наш* і т.д.), іменними формами у непрямих відмінках, числівниками та дієприкметниками, навіть складними іменниками-прикладками, за розміщенням – препозиційні / постпозиційні;

– однотипними у підметових речення є додатки, зазвичай постпозиційні, виражені іменниками в родовому відмінку;

– однаковими за використанням є типи обставин, виражені іменними відмінковими або прийменниково-відмінковими формами та відповідними прислівниками.

Єдиною структурною невідповідністю , яку легко можна помітити в таблиці , є інколи непропорційне розміщення деяких компонентів , спричинене особливістю побудови кожного з різновидів елементарних / неелементарних за будовою підметових речень.

Спільною для обох досліджуваних нами типів синтаксичних одиниць є властивість поєднуватись у так звані ряди або ланцюжки речень, причому як однослівних структур, так і структур, у складі яких можуть бути різні семантичні додаткові елементи – означення, додатки, обставини (напр.: *Хатина. Хатка. Вікна в даль доріг* (А. Малишко); *Строкар! Поденщик! Гречкосій на чужому полі! Чорний віл! Бидло! – темніє парубочий погляд* (М. Стельмах); *Наталонько! Горличко моя! Серденько!* (О. Гончар); *Сину ти мій безталанний! Моя ти дитино!* (Т. Шевченко)). У свою чергу розгорнуті конструкції представлення та номінацій адресата мовлення , об'єднуючись з допомогою інтонації , можуть утворювати складне сполучникове / безсполучникове речення (напр.: *Високого росту, палаючі очі, м'який баритон, поривчасті нервові жести, своєрідні інтонації. Талант!* (Р. Іваничук); *Ох, слово ж ти моє, нероджене дитя, Мій болю дорогий, моя блаженна муко!* (М. Рильський)).

IV.Однотипне представлення структурних компонентів іменних синтаксичних одиниць (вираження тими ж частинами мови) передбачає певну подібність у їх змістовому наповненні. Виокремлені й описані нами лексико-семантичні групи показують, що головні члени аналізованих конструкцій репрезентації та апеляції можуть позначати:

1) явища природи, зокрема: а) її стани (*тиша, спека, туман, холод*); б) стихії (*вітер, одлига, пожежа, блискавка*); в) закономірності (*вересень, день, вечір, година, понеділок* тощо);

2) небесні тіла, сузір'я (*сонце, місяць, зоря, Молочний Шлях* і т.д.);

3) предмети: а) реальні територіальні об'єкти – назви країв (*край, сторона)*, назви окремих земельних ділянок (*степ, гори, море*), назви країн та інших поселень (*Італія, Європа, Волинь*), назви відокремлених ділянок (*околиця, двір, обійстя*); б) конкретні матеріальні об'єкти (*школа, оселя, машина, вітрина, шабля, збанок, сорочка, скрипка, перо, пшениця, перстень*);

4) об'єкти флори (*ліс, дуб, тополя, калина, рута, осока*);

5) об'єкти фауни (*кінь, соловейко, зозуля, рибка, метелик*);

6) назви осіб: а) власні назви осіб – імена, прізвища, по батькові, прізвиська (*Іванко, Олена Іванівна, Боднаренко, Кобзар*); б) загальні назви осіб – за суспільно-родинним становищем, родом занять, зовнішністю, покликанням, вчинками, характером, внутрішнім станом тощо (*слов'янин, багатир, сирота, безпартійний, батько, кума, директор, вартовий, красуня, козарлюга, митець, молодчина, базіка, пакосник, страдник*);

7) різні поняття: а) філософські (*світ, всесвіт, мікросвіт, час, рух, простір*); б) абстрактні (*доля, любов, щастя, радість, сподівання, тривога*).

Перелік іменників та субстантивованих слів як головних членів підметових речень, що називають наявний або виявлений об'єкт з метою ствердження його існування чи спонукання до дії, можна продовжувати, адже функція будь-якого іменника як частини мови: власного чи загального, конкретного чи абстрактного, одиничного чи збірного, предметного чи речовинного, – називати реалії навколишньої дійсності, пізнані людиною.

Головні члени речень репрезентації та апеляції разом з залежними структурними складниками можуть бути вжиті у переносних значеннях, утворюючи конструкції з метафоричними, метонімічними чи синекдохічними значеннями.

Однаковою мірою реалізована семантичними компонентами підметових конструкцій категорія оцінки – у позитивному, нейтральному чи негативному виявах (порівн.: *щира дівчина, щира дівчино – мила дівчина, мила дівчино – зрадлива дівчина, зрадлива дівчино*).

V. Засвідчені науковцями численні випадки використання форм вокатива у функції форм номінатива вказують на функційну близькість прямих відмінків, а разом з тим і подібність функцій, утворених на їх базі, односкладних підметових речень. Спільними для обох типів конструкцій є: 1) комунікативна функція – функція передачі інформації, що реалізується у спілкуванні, розмовах, діалогах, полеміці тощо; 2) номінативна функція – функція називати пізнані людиною як реально наявні предмети, явища, особи, так й ірреальні об'єкти, уявні, вигадані, фантастичні; 3) експресивна (емотивна) функція – функція розкриття почуттів, емоцій та волі людини з

метою вплинути на інших людей, переконуючи їх; 4) оцінна функція (кваліфікативна функція) – представлення об'єкта навколишньої дійсності крізь особистісну призму мовця з вираженням оцінного відношення до певних предметів, явищ, осіб, неспіввідносних з визначеною нормою, що може бути позитивним, негативним; 5) стилістична функція як засіб створення наочно-образних картин, які швидко й легко вводять читача (слухача) у конкретну обстановку мовлення, зберігаючи перелік об'єктів, предметів, явищ та подій у часі й просторі.

VI. Багато спільного спостерігаємо у вираженні односкладними іменними реченнями граматичного значення, представленого в обох випадках категоріями предикативності, особи, суб'єктності, об'єктності, роду, числа, предметності, оцінності тощо. Причому способи вираження цих категорій дуже схожі, зокрема:

– категорія предикативності виражена інтонацією, вигуками, частками, означальними словами, модальністю, яка за відношенням до дійсності є реальною / ірреальною, та імпліцитно вираженою часовою категорією, що в обох типах підметових конструкцій співвідносна з теперішнім часом, оскільки предмети, явища, особи та інші різні поняття названо безпосередньо у момент спілкування, розповіді, опису тощо;

– категорії суб'єкта, як потенційного діяча, й об'єкта, до якого спрямоване мовлення, однаково семантично реалізовані в головних членах обох типах підметових речень;

– категорія особи в обох випадках імпліцитно виражена;

– категорія числа позначає відповідно формами однини / множини кількість наявних осіб, предметів, явищ у навколишній / уявній дійсності ;

– категорія роду в підметових реченнях як формально маркована лексико-граматична категорія, реалізована конкретними значеннями чоловічого, жіночого, середнього, спільного родів;

– категорія предметності як визначальна категорія іменних частин мови характерна відповідно й для підметових конструкцій;

– категорія оцінки, що випливає з описуваних подій, поведінки, реплік мовців, виражає ставлення суб'єкта мовлення до об'єкта оцінювання за абсолютною шкалою *„добре – нейтрально – погано”*.

VII. Логічний наголос як у реченнях репрезентації, так і у реченнях апеляції, зазвичай припадає на головний член речення – номінатив, вокатив, рідше – на атрибутивні слова.

VIII. Хоча функційно-семантичні різновиди односкладних іменних речень є синтаксично самостійними конструкціями, їх змістові компоненти тією чи іншою мірою пов'язані з попереднім / наступним контекстом, у якому вони виконують певну комунікативно обумовлену роль (контекст ми визначаємо у межах абзацу). Відносно контексту речення репрезентації та апеляції можуть займати:

– препозицію, напр.: ***Синій обрій. Дерева і дині. Синє поле. І небо. Й імла.*** *На притомлені крила пташині вечорова задума лягла* (Д. Кремінь); ***О небо! О руки! О справи земні!*** *Лиш видивиш очі – і зір помрячений нагледить пітьму у твоїй глибині…* (П. Мовчан);

– інтерпозицію, напр.: *Є навіть жінки тореро.* ***Жінки-сапери. Жінки-охоронці.*** *Є навіть жіночий бокс* (Л. Костенко); *– Це чоловік не наш! Він*

причетний до темних справ! ***Ґазди!*** *Та ви в його струнах, як у тих посторонках коні!* (Д. Павличко);

– постпозицію, напр.: *Вирвавшись із пазурів смерті, він летів, як на крилах.* ***„Воля! Воля!”*** (І. Багряний); – *Ти його застрілив, а мене в сміх пустив, а дитину його осиротив, нім ще світ божий побачила.* ***Убійнику, убійнику!..*** (О. Кобилянська).

У текстах художньої літератури, як показали наші дослідження, односкладні одиниці репрезентації та апеляції можуть виконувати роль стилістичних фігур синтаксису, які емоційно збагачують мовлення, художньо увиразнюють зображення та описи подій, героїв, їх поведінку, риси характеру, підкреслюючи у такий спосіб індивідуальний стиль автора. Фіксуємо надзвичайно різні типи стилістичних фігур, утворених підметовими конструкціями, а саме: апсосіотезу, повтори, їх різновиди (посилюваний, експресивний), анафору, анеіфору, амплікацію, плеоназм, тавтологію, асиндетон, антитезу, парцеляцію тощо. Перелічені стилістичні фігури засвідчують різноманітність змін прямих / непрямих значень речень репрезентації та апеляції, а також безперечно продукують появу нових семантичних варіацій.

ІХ. Залежно від форм спілкування, за нашими спостереженнями, речення репрезентації та апеляції використовують у різних видах мовлення:

– монолозі, напр.: *Аж ось коли ти покарав мене за моє лукавство, за мій гріх великий, тяжко покарав! (Б’є себе в груди).* ***Душогуб!.. Душогуб!..*** *Нема мені місця на землі…* (І. Карпенко-Карий); ***Дорога мамочко!*** *Пишить вам з далекої Гирманії ваш йидиний син Мирон* (О. Мусієнко);

– діалозі, напр.: *Пан Маркел.* ***Симпатичний пан.*** *Ксьондз. Добряга, видно.* ***Душа!*** (С. Васильченко); – *Я не витримаю, коли вмрете на моїх руках. – Божа воля. –* ***Дядьку! Дядечку-голубоньку…*** (Б. Харчук);

– полілозі, напр.: – ***Христецький Павло****, – назвався лисоголовий, простягуючи руку, а дивився якось так чудно, мовби давав карбованця – й боявся, що справді візьмуть. –* ***Ксенька…*** *– мовила хазяйка і, провагавшись, ледь-ледь простягла свою руку. –* ***Ксеня Гаврилівна!*** *– підсказав брат …* (Є. Гуцало); – *Прочумайся, п’яниче! Ач, як розіспався! – кричать до його сніжинки. –* ***П’яниче!*** *– огризнувся цвіркун. – Який я п’яниця? Ви мене напували чи що?* (Панас Мирний).

Х. За твердженнями науковців, односкладні речення як репрезентації, так і апеляції вживають в офіційно-діловому, публіцистичному, ораторському, розмовно-побутовому, конфесійному, художньому та епістолярному стилях, найменш характерні вони звичайно для мовлення наукового, суворого академічного. Варто зазначити, що в художньому стилі та журнально-публіцистичній літературі семантичний обсяг цих синтаксичних одиниць значно ширший, ніж в інших, адже підметові конструкції використовують у різних формах цих стилів – поезії, прозі, драмах (їх відповідних жанрах: поемах, піснях, новелах, романах, комедіях, драмах тощо), у статтях.

Аналіз особливостей підметових конструкцій наводить також на думку, що поширення елементарних й розгорнутих за будовою речень апеляції та частота їх вживання спричинені, як і у реченнях репрезентації, потребами комунікації, її інформативним навантаженням. Вважаємо, що в обох сферах подібні процеси відбуваються паралельно.

Отже, у процесі виявлення схожих структурно-граматичних і функційно-семантичних рис та завдань, стилів використання і способів вживання речень репрезентації та апеляції, ми з'ясували, що ці односкладні підметові конструкції мають ряд не тільки спільних, а й однакових істотних ознак та властивостей, які виокремлюють їх в однорідний формально подібний іменний клас. Вважаємо, що результати дослідження є перспективними для української граматики у виробленні загальних принципів вивчення односкладних речень репрезентації та апеляції поряд з іншими синтаксичними одиницями мовлення.

Список літератури

1. Бабайцева В. В. Система односоставных предложений в современном русском языке: монография / В. В. Бабайцева. – М.: Дрофа, 2004. – 512 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник для студ. філол. фак-тів вузів / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посібник / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.
4. Кучеренко І. К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання / І. К. Кучеренко // Актуальні проблеми граматики / упоряд., передм. З. Терлак ; Львів. нац. ун-т. ім.І. Франка; кафедра укр. мови. – Львів : Світ, 2003. – С. 114–127.
5. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
6. Руднев А. Г. Синтаксис простого предложения: учебн. пособие для ун-тов и пед. ин-тов / А. Г. Руднев. – М., 1960. – 170 с.
7. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові: монографія / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
8. Шинкарук В.Д. Структури із соціальним змістом категоричності / В.Д. Шинкарук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Філологія.– Вінниця, 1999.– № 1.– С.91–94.

References

1. Babajtseva V. V. Sistema odnosostavnykh predlozhenij v sovremennom russkom yazyke: monografiya / V. V. Babajtseva. – M.: Drofa, 2004. – 512 s.
2. Vikhovanets' I. R. Gramatika ukraïns'koï movi. Sintaksis : pidruchnik dlya stud. filol. fak-tiv vuziv / I. R. Vikhovanets'. – K. : Libid', 1993. – 368 s.
3. Karans'ka M. U. Sintaksis suchasnoï ukraïns'koï literaturnoï movi : navch. posibnik / M. U. Karans'ka. – K. : Libid', 1995. – 312 s.
4. Kucherenko I. K. Vokativ yak viraznik funktsionuyuchogo chlena rechennya i tak zvane zvertannya / I. K. Kucherenko // Aktual'ni problemi gramatiki / uporyad., peredm. Z. Terlak ; L'viv. nats. un-t. im.I. Franka; kafedra ukr. movi. – L'viv : Svit, 2003. – S. 114–127.
5. Mel'nichuk O. S. Rozvitok strukturi slov'yans'kogo rechennya / O. S. Mel'nichuk. – K.: Nauk. dumka, 1966. – 324 s.
6. Rudnev A. G. Sintaksis prostogo predlozheniya: uchebn. posobie dlya

un-tov i ped. in-tov / A. G. Rudnev. – M., 1960. – 170 s.

7. Skab M. C. Gramatika apelyatsiї v ukraïns'kij movi: monografiya / M. S. Skab. – Chernivtsi : Misto, 2002. – 272 s.

8. Shinkaruk V.D. Strukturi iz sotsial'nim zmistom kategorichnosti / V.D. Shinkaruk // Naukovi zapiski Vinnits'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. M.Kotsyubins'kogo. Seriya: Filologiya.– Vinnitsya, 1999.– № 1.– S.91–94.

В статье предпринята попытка выяснить общие между подлежащными предложениями признаки **репрезентации и** *апелляции. Проведено разноаспектное сравнение двух разновидностей односоставных именных предложений и выявлен ряд тех особенностей, которые присущи каждому синтаксическому типу. Четко определена формально-грамматическая выраженность указанных синтаксических единиц, контекстуальная обусловленность, синкретичность содержания и полифункциональность. Определены не только подобные признаки и свойства, которые сближают предложения репрезентации и апелляции, но даже тождественны.*

Ключевые слова: *типы предложений, односложные именные предложения, подлежащные граммемы, односложные предложения репрезентации, односложные предложения апелляции*

Members of different language groups actively use composite sentences of representation (nominative) and appeal (vocative) as contextually conditioned units in the communication process. Their formally-grammatical expression, polyfunctioning and syncretism of the content are able to successfully display specific pieces of speech reality. The similarity and sometimes identity of some specific characteristics and properties bring together registered syntactic units of representation and appeal, at the same time defining the specifics of each variety.

Different aspects of comparison of composite sentences of representation and appeal made it possible to establish a number of common characteristics: 1) both types are varieties of composite nominative constructions; 2) the main members of these sentences are expressed by direct conjunctions of the noun (nominative and vocative) and their function is related to the function of the subject; 3) analyzed sentences are structurally similar, sometimes even syntactically homonymous; 4) lexical-semantic filling of the main members is very wide; 5) functional-semantic varieties of composite sentences of representation and appeal realize, in addition to basic - nominative and communicative, moreover expressive, evaluative and stylistic features; 6) grammatical meaning is expressed by the same grammatical categories (predication, person, subjectivity, objectivity, gender, number, objectivity, price etc.); 7) logical stress falls to the nominative, vocative, less often to the attribute components; 8) types of sentences of representation and appeal in the context (within a paragraph) can take preposition, interposition, postposition; 9) can be used in various types of speech (monologue, dialogue, polylogue).

Keywords: *types of sentences, composite nominative sentences, subject grammeme, composite sentences of representation, composite sentences of appeal*